

СПЕЦИФІКА ЛОКАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ ПРЕФІКСА *ви-* У ДІЄСЛІВНИХ ПОХІДНИХ

Леся Кіндей (Кіровоград)

У статті досліджуються усі можливі вияви значення простору у семантичній структурі префікса *ви-*, їх вплив на значення похідного дієслова в цілому, особливості вживання і функціонування, розглядаються випадки взаємодії двох і більше відтінків у межах одного дієслова, аналізується їх типовість у сучасній українській літературній мові.

All possible manifestations of the meaning of space in the semantic structure of the prefix '*ви-*', their influence on the meaning of a derivative verb as a whole and peculiarities of usage and functioning are investigated in the article. The cases of interaction of two or more shades within the bounds of a verb are considered in it and their typicalness in the contemporary Ukrainian literary language are analyzed as well.

Семантика префікса *ви-* у сучасній українській мові має низку особливостей. Зокрема, кількісне значення, яке виникає у похідного дієслова, уже розглядалося у попередніх дослідженнях [Кіндей 2000: 279–286], а функціонування просторових відтінків потребує глибокого аналізу. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що важливою для вивчення локативності префікса *ви-* є його роль фазового диференціатора [Соколова 1983: 5], бо явище подільності процесу на окремі фази обумовлене самою функцією мови, що відображає властивості позамовної дійсності.

Так, О. М. Соколов виокремлював фазову диференціацію як один із найважливіших складників у визначенні семантичної структури префікса, вказуючи, що при аналізі кількісного значення необхідно враховувати поєднуваність його із якісним або просторовим [Соколов 1963: 15]. Тому досить складно об'єктивно встановлювати перевагу того чи того значення, хоча у цьому випадку більш чіткому їх розмежуванню сприяє контекст.

Просторове значення префікса *ви-* реалізується досить великою кількістю похідних дієслів і має розгалужену систему відтінків, які будуть описані нами з погляду відношення дії до її локативних меж, а також характеру цих меж:

1) межа може бути або площиною, або замкнутим простором. Якщо межа – площа, то:

2) дія перетинає межу або ні. Перетин дії з межею є кінцевим складником схеми: *вибитися, вивезти, виволокти, виїхати, висіятися* (мал. 1):



Мал. 1

Цей відтінок нетиповий для префікса *ви-*, тому група дієслів нечисельна:

Коли дівчата й жінки перепихали й витягали голку крізь полотно, як патик, вона вживала наперстка й шила такими дрібненькими штрихами, мов маком засівала (О. Кобилянська) – семантика виражається за допомогою контексту – ПРІ *крізь* + І.Зн.в. (ПРІ – прийменник, І. – іменник, Зн.в. – знахідний відмінок). Не фіксується іншими дослідниками.

Якщо дія не перегинає межі, то можливе (3):

3) дія може бути спрямованою з одного боку до межі. У такому випадку вона виконується під нахилом стосовно до межі (зокрема, перпендикулярно).

Якщо дія відбувається під нахилом, то можлива така кваліфікація за характером спрямованості:

4) дія може бути горизонтальною або вертикальною у просторі.

Якщо дія горизонтальна, то можливі два варіанти:

5) напрям дії від межі / до межі (мал. 2):

6)



Мал. 2

Деякі лінгвісти вказують у своїх працях на можливість вияву у префікса *ви-* семантики «рух від чогось, до чогось». Так, В. С. Ільїн зауважує, що такий відтінок є «відгалуженим» від значення «рух зсередини назовні», однак він самостійно існує у мові [Ільїн 1953: 35], а К. Г. Городенська стверджує, що «більшість дієслівних префіксів спеціалізується на вираженні значень вихідного та кінцевого пунктів руху» [Городенська 1987: 26]. Хоча, на її думку, це функція префікса *від-*, але *ви-* (як показали наші спостереження) все ж інколи набуває семантики «від межі» і «до межі».

У першому випадку – це такі похідні: *вивезти, вимандрувати, вилапатися, впливти, вистрибнути, вирушити* та деякі інші:

Від воріт моментально вистрибнули собаки і з гавкотом, хрипінням і люттю погналися за бричкою (В. Винниченко); *Обов'язок вдячності*

так був глибоко вкорінений в наших рицарських предків, що й *Тугар Вовк* не міг від нього вилагатися (І. Франко) – як бачимо, значення розкриває контекст – ПРЙ від + І.Р.в. (Р.в. – родовий відмінок).

У другому випадку – це такі дієслова: *вивезти, вигнати, випхати, вирушити, виїхати, винести, вибрати, вирядити, вивозти, виштовхнутися*:

Вирядили ми свого батенька в далеку дорогу, а за його Україна-ненька помолиться богу (Леся Українка); Тільки легенький вітер шамотів у дикому малиннику й виганяв на трави табунці зелених хвиль (М. Хвильовий); Несподівано виштовхнувся наперед хліборобик, сухенький і якийсь огострений рисами лиця і одежі (В. Барка). У першому і другому реченнях межу, до якої спрямована дія, виражають І.Зн.в. + ПРЙ *в, на*, останній приклад ілюструє більш абстраговану межу, тому посянювальне слово – ПРС (прислівник).

Отже, ці два відтінки семантики префікса *ви-* несамостійні, тому актуалізуються лише у певному оточенні.

Якщо дія вертикальна, то маємо дві можливості:

б) дія спрямована вгору або вниз.

За умови, що рух відбувається вгору, є тільки одна вірогідність – напрям дії вгору до межі (мал. 3):



Мал. 3

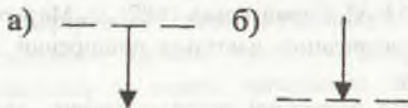
Наявність такої семантики у префікса *ви-* доводять спостереження Є.К. Тимченка [Тимченко 1917: 75] і В. С. Ільїна [Ільїн 1953: 36], хоча вона виявляється тільки у контексті. До цієї групи належать дієслова: *вибратися, вибігти, виважитися, вивалити, вивезти, видряпатися, виїхати, вилізти, вилетіти*:

*Але компанія якимсь чудом ловко видряпувалась на самий гребінь кучугури, скоренько з їжджала з неї і бігла знову з крижини на крижину (В. Винниченко); Він бігав наввипередки з вітром, він вилазив на грушу і рвав у пазуху гнилиці (І. Драч); У цей час Січ висунула гетьманом талановитого полководця Івана Сірка, якого вісім років обирали кошовим отаманом (О. Апанович) – для дієслова із префіксом з такою семантикою характерна формула поєднуваності: ПРЙ *на* + І.Зн.в. У третьому прикладі *висунула* вжито в переносному значенні: «пропо-*

нувати на вищу посаду», але умовно це теж рух до межі, у даному випадку «стати гетьманом» – І.О.в. (О.в. – орудний відмінок).

Якщо дія спрямована вниз, то можливе (7).

7) дія спрямована вниз від межі / до межі (мал. 4):



Мал. 4

Обидва підкласи диференціюються за допомогою контексту: *викинутися, вивантажити, висадити, вислизнути, вистрибнути, випасти, виплигнути, вистелити, витрусити*.

Першій групі властива така синтаксична конструкція – ПРИЙ з (із) + І.Р.в. Наприклад:

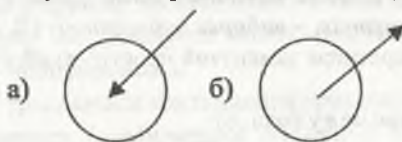
Я вистрибнула з санок, збігла на ганок і подзвонила (Л. Яновська).

Друга група має таку пояснювальну конструкцію – ПРИЙ на (до) + І.Зн.в. (І.Р.в.):

Товариш Вовчик прибув багато пізніше, і саме того липневого дня, коли над рікою пройшла гроза й на землю випали холодні дощі (М. Хвильовий); *Додолю випорскують дрібні мишенята й сірими грудочками розкочуються по доливіці* (Г. Тютюнник).

Така семантика не фіксується іншими дослідниками.

8) якщо межею є замкнений простір, то дія може порушувати його, не розсікаючи. У цьому випадку існує два семантичних складники – «дія спрямована всередину» і «дія спрямована назовні» (мал. 5):



Мал. 5

Перший щодо префікса *ви-* у вітчизняній мовознавчій літературі не кваліфікується. Його виокремлює М. В. Черепанов, даючи характеристику словотвірним типам дієслів, і пояснює так: «зробити заглиблення у чомусь» (*вимити дощами, вигризти дірку*) [Черепанов 1975: 19].

Префікс *ви-* семантику «рух в» виявляє у дієсловах *вибуравити, вивертити, викопати, висвердлити, висікти, виставити, випилати*:

А в Святинському повіті коло села Тростянець, у лісі, що називається Катерина, показують Довбушеву криницю, котру сам Довбуш викопав

(Г. Хоткевич); *Вивертіли хлопи в однім, другім, в третім місці велику діру і сміються, хоча й не знають, з чого* (Укр. новел. XIX–XX ст.).

Значення префікса *ви-* «рух зсередини» типове для сучасної української мови, тому описане у багатьох наукових працях [Тимченко 1917: 75, Ільїн 1953: 35, Городенська 1987: 26, Матвеева 1982: 69].

Відтінок «рух зсередини» настільки поширений, що поділяється на ще дрібніші групи:

– переміститися зсередини назовні: *вийти, вибігти, вилетіти, виїхати, вистрибнути, випасти, викрастися*;

– перемістити об'єкт зсередини назовні: *вигнати, викинути, вивезти, винести, виволокти, виштовхати*;

– видалити із середовища: *вибити пил з килима; видихнути повітря з легенів; вимести сміття з хати; виполоти бур'ян із розсади*;

– видалити предмет з іншого: *вигвинтити гвинт із деталі; викрутити лампочку з патрона; вихопити пістолет з кобури*;

– виокремити предмет із низки інших: *вибракувати, вибрати, видиситися, вислідувати, вичитати, вишукати*.

Дані семантичні складники повно представлені у художній літературі.

Поширювачем для них є синтаксична конструкція ПРЙ з (*із*) + І.Р.в.:

Тієї ж ночі він нишком викрався з дому та й пішов на кладовище (Б. Грінченко); *А чи чула вона, що Олександра нахваляється вигнати її з Гнатової хати?* (М. Коцюбинський); *І вирвалось дике, страшне голосіння з лебідки-лілеї, з лілеї-душі* (О. Олесь); *Чия рука, порушена любов'ю, той меч із піхви видобуть здола* (Леся Українка); *Підлість послідовна, як геометрія, – вибирає найчесніших* (Л. Костенко).

Якщо дія не перетинає замкнутий простір, який уявляється як межа, то можливе (9):

9) дія не замикає межу (мал. 6):



Мал. 6

Такий відтінок відсутній у дослідженнях значення префікса *ви-*, хоча, насправді, цілком закономірний і має, на нашу думку, своє місце у системі локативної семантики. Визначається він, як і низка інших, контекстуально, тобто обов'язково має поширювач ПРЙ *із-за* + І.Р.в.: *вийти, вибігти, виволокти, винести, випурхнути, виїхати, впливти, вивізти*.

Як бачимо, це здебільшого дієслова із значенням переміщення:

І тоді ж із-за пишної яблуни вийшов ординатор і пішов по доріжці – суворий, у білому халаті, пенсне в землю (М. Хвильовий); Дійсно, хутко в сіре небо почав виповзати з-за горба млин (В. Винниченко).

Таким чином, диференційні ознаки, розглянуті нами вище, дають підставу виокремлювати замість трьох – чотирьох семантичних складників п'ятнадцять у межах загального значення простору. Звичайно, вони по-різному функціонують у мові, деякі з них трапляються досить рідко, інші є типовими для семантики префікса *ви-*.

У межах загальної локативної семантики у одному дієслові з префіксом *ви-* може виявлятися від двох до п'яти просторових відтінків. Найтиповішим є сполучення двох підгруп, іншими словами, у одному дієслові одночасно виявляється два локативних значення.

У ході дослідження з'ясовано, що найпоширенішою для префікса *ви-* у сучасній українській мові є взаємодія семантичних відтінків «рух, спрямований зсередини замкнутого простору» і «рух, спрямований усередину замкнутого простору». До них належать такі: *вивертити / вивірчувати* (звинт і дірку в чомусь); *видавити / видавлювати* (крем із тюбика і заглибину в ґрунті); *видзьобати / видзьобувати* (насіння із соняшника і дірку в кавуні); *вимити / вимивати* (каміння із землі і яр у ґрунті); *висипати / висипати* (рибу в окріп і тютюн із кисета):

Мати вирила десь на грядках дрібненькі бурячки; зварила юшку (В. Барка); Бурдейку вирили гуртом для втікачів (П. Наніїв); Ще й досі дощі вимивають із ґрунту людські кості, з'їдені зеленою іржею мідні наконечники стріл та лаштунки воїнів (П. Наніїв); Вода вимила глибокий вир (С. Чорнобривець).

Досить часто трапляється контамінація «рух зсередини» і «рух угору до межі»: *видертися / видиратися* (із хащі і на гору); *вижсати / вижсмати* (сік із лимона і піднімати вагу); *вилітати / вилетіти* (з кімнати й у небо); *виметнутися* (із хати і на підвищення):

Царська усмішка ніби виметнулася з кімнати і зникла (Л. Смілянський); Виметнулись вгору перші язички полум'я, і вже на нього звідусіль навалились тремтячі від холоду бійці (О. Гончар).

Решта поєднань здебільшого представлена невеликою кількістю прикладів. Так, маємо сполучення відтінків «рух зсередини» і «рух вниз до межі»: *випадати / випасти* (з рук і на підлогу); *витрусити / витрушувати* (пил із килима і на землю); *витрясти / витрясати* (із кишені й на стіл):

В неї руки дрижали і гребінець трохи не випав з рук перед дзеркалом (І. Н.-Левицький); Повітря було наскрізь сухе, не випадала навіть роса на світанку (О. Гончар);

– «рух зсередини» і «рухатись, не замикаючи і не перетинаючи межі»: *вигулькнути / вигулькувати (із води і з'явитися із-за горба); викрастися / викрадатися (із дому і з-за куців):*

Туга визирала з кожного куточка, промовляла померлими жіночими очима, озивалась розбитим людським голосом (Б. Грінченко); Як ви гарнесенько і я із-за решотки визирали (Т. Шевченко).

У полісемічні зв'язки можуть вступати також три відтінки просторового значення одного слова. До таких поєднань належать:

– відносно чисельне сполучення дієслівних підкласів із семантикою «рух зсередини», «рух угору до межі», «горизонтальний рух до межі»: *вибігти / вибігати (із квартири, на пагорб і на площу); висунутися / висуватися (із ящика, на посаду директора і на дорогу); витягти / витягати (із ями, на дах і надвір); вийти / виходити (із печери, на п'ятий поверх і у поле); виволокти / виволікати (із води, на воза і на вулицю):*

– Вже й ви побачили, як двадцять чотири дуби виволокли з лісу, – обізвався молодий ще чоловік Назар (Л. Яновська); Засапавшись, (Лодиженко) виволік колеса на рейки і з великим зусиллям приладодив площадку (І. Ле);

– контамінація значень «рух зсередини», «рухатись, не перетинаючи і не замикаючи межі» й «горизонтальний рух до межі»: *виманити / виманювати (із нори, з-за дерева і до годівниці); вимучати (із засідки, з-за повороту і до поїзда); випхати / випхати (із ягоди кісточку, з-за дерева і до краю):*

Як заходилася – поки-таки випхала геть із своєї хати: викинула все її збіжжя на сніг і заказала до свого дворища наблизатися (Л. Яновська); А ви – випхнули мене одного, як у піскову пустиню, й спішно замкнули двері (Г.Хоткевич); Комендант устав, випхався з-за парти (І. Ле);

– поєднання відтінків «рух зсередини», «рух усередину», «горизонтальний рух до межі» нами встановлено у декількох випадках: *виставити / виставляти (з двору, в сервант і до паркану); вигребти / вигрібати (із печі, яму і до берега); виштовхати / виштовхувати (із квартири, в коридор і наперед):*

Олекса вигрібав решитки жару з каміна (Г. Хоткевич); Каламар кректив, мружив брови й вигрібав у могилі небіжки ямку (І. Чендей);

Коли вже пустився берега, то пливи, вигрібай на бистрину (Ю. Мушкетик).

Наступні сполучення ілюструються одиничними прикладами:

– «рух зсередини», «горизонтальний рух до межі» і «горизонтальний рух від межі»: *виступити / виступати* (із берегів, у похід і від клубу); *виходжати* (із палацу, на танок і від озера):

Вода виступила з берегів і тисячними потоками розливалася по таборі (І. Франко); – *Я!* – *озвався один парубок та й виступив наперед* (Нар. усмішки); *Від будинка виступив Денис, пильно придивляючись до прибулих* (Г. Тютюнник);

– «рух зсередини», «рух униз до межі» і «рух униз від межі»: *вивантажити / вивантажувати* (із контейнера, на землю з машини); *висісти / висідати* (із вагона, з воза і на перон);

– «рух зсередини», «горизонтальний рух до межі» і «рух угору до межі»: *виїхати / виїжджати* (із міста, до станції й на підвищення);

– «рух зсередини», «рух вниз до межі» і «рух угору до межі»: *виплигнути / виплизувати* (із глибини, на перон і на покрівлю).

Префікс *ви-*, вживаючись у похідних, може спричинювати поєднання чотирьох значень одного слова. Хоч такі випадки трапляються рідко визначаються переважно контекстуально, але є цікавими у дослідженні полісемії. Серед них можна кваліфікувати такі:

– «рух зсередини», «рух униз від межі», «рух униз до межі», «рух угору до межі»: *вистрибнути / вистрибувати* (з мішка, з платформи, на перон, на підвіконня); *вискочити / вискакувати* (з рук, з сідла, на берег, на дах):

Кінь Богуна потрапив в ополонку, але швидко вискочив з води і щасливо доніс вершника до монастиря (О. Апатович); *Він спритно й легко вистрибнув із сідла* (П. Панч); *Дівчина причалила й вискочила на берег* (О. Гончар); *Одного разу й вона вискочила на пагорб – без шинелі, в самій гімнастерці* (О. Гончар);

– «рух зсередини», «рух угору до межі», «горизонтальний рух до межі», «горизонтальний рух від межі»: *виповзти / виповзати* (з лісу, на гору, до будинка, від воріт); *випливати / випливати* (з глибини, на поверхню, до берега, від берега).

Спостерігаються одиничні випадки реалізації п'яти семантичних відтінків у одному дієслові:

– «рух зсередини», «рух униз від межі», «рух униз до межі», «рух угору до межі» і «рух всередину»: *висадити / висаджувати* (із літака, з платформи, на берег, у ґрунт, на автомобіль).

Список можна було б продовжити іншими прикладами, однак деякі значення належать до розмовного мовлення, тому вважаємо недоречним їх використання.

Отже, у ході аналізу взаємозв'язків семантичних відтінків просторового значення дієслів з префіксом *ви-* встановлено, що полісемія – поширене явище, яке реалізується переважно у поєднанні семи «рух зсередини» (вона найбільш характерна для цієї групи) з одним, двома, трьома, чотирма іншими типу «рух усередину», «рух униз до межі», «рух униз від межі» і т.д.

БІБЛІОГРАФІЯ

Городенська 1987 – Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство, 1987. – № 1. – С. 20–30.

Ільїн 1953 – Ільїн В. С. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 164 с.

Кіндей 2000 – Кіндей Л. Г. Особливості квантитативної семантики префікса *ви-* у похідних дієсловах // Наукові записки: Філологічні науки. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – Вип. 30. – С. 279–286.

Матвеева 1982 – Матвеева Н. П. Система глагольных префиксов, не соотносительных с предлогами, в современном русском литературном языке (в сопоставлении с украинским) // Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1982. – 190 с.

Соколов 1963 – Соколов О. М. О так называемом «избыточном» значении русских глагольных префиксов // Ученые записки Томского ун-та. – Томск: изд-во Томского ун-та, 1963. – № 47. – С. 112–121.

Соколова 1983 – Соколова О. М. Дифференциально-семантические признаки глагольных приставок в русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1983. – 23 с.

Тимченко 1917 – Тимченко Є. К. Українська граматики. – К., 1917. – 168 с.

Черепанов 1975 – Черепанов М. В. Глагольное словообразование в современном русском языке / Учебное пособие. – Саратов: СГПИ, 1975. – 119 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіндей Леся Григорівна – викладач кафедри філологічних дисциплін початкового навчання Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми омонімії у дієсловах.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2001 р.